

AZƏRBAYCANDA HELMINTOLOJİ TƏDQIQATLARIN TARİXİNƏ DAİR

Y.M.SEYİDOV, baytarlıq elmləri namizədi

M.M.MƏMMƏDOVA, elmi işçi

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Baytarlıq İnstitutu

Azərbaycanda ev və vəhşi heyvanların helmintlərlə yoluxması və helmintozların öyrənilməsi istiqamətində aparılan işlər, akademik K. İ. Skryabin adına keçmiş Ümumittifaq (indiki Rusiya) Helmintologiya İnstitutundan 1930-cü ildə respublikaya ezam edilmiş professor A.M. Petrovun rəhbərlik etdiyi 85-ci İttifaq (1-ci Azərbaycan) helmintoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlarla başlayır. Həmin ekspedisiya tədqiqat işlərini Bakı və Gəncə şəhərlərinin ət kombinatlarında və heyvan kəsmə məntəqələrində aparmışdır. K.İ. Skryabin üsulu ilə heyvanların və ayrı-ayrı orqanların tam helmintoloji yarmaya uğradılması Azərbaycanda ilk dəfə məhz bu ekspedisiyanın əməkdaşlarının adı ilə bağlıdır. Ekspedisiyanın əməkdaşları hər iki kombinatdan 9 baş qoyun, 2 baş keçi, çoxlu miqdar daxili orqanları tam helmintoloji yarmaya cəlb etmiş, xeyli material toplamış və sonralar onların mənsub olduqları cins və növlərinə qədər təfriq etmişlər.

1931-ci ildən bu iş Moskvadan Azərbaycana ezam edilmiş helmintologiya İnstitutunun elmi əməkdaşı, professor D.N. Antipinin rəhbərliyi ilə Mingəçevir qoyunçuluq sovxozunda davam etdirilmişdir. Ekspedisiyanın əməkdaşları tərəfindən həmin sovxozda 8 baş qoyun və 1 baş keçi tam helmintoloji yarmaya cəlb edilmişdir.

Azərbaycana R.S. Şultsun rəhbərliyi ilə 1931-ci ildə ezam edilmiş 103-cü İttifaq (4-cü Azərbaycan) helmintoloji ekspedisiyası isə tədqiqat işlərini daha geniş şəkildə aparmışdır. Belə ki, ekspedisiya işlədiyi dövrdə respublikanın qərb zonasında, o zamankı Zaqatala dairəsində bütün növlərdən olan (o cümlədən kənd təsərrüfatı heyvanları olmaqla) 92 baş onurğalı heyvan tam helmintoloji yarmaya cəlb etmiş və əldə edilən helmint kolleksiyalarını toplamışdır.

1932-ci ildə A.M. Petrovun rəhbərliyi ilə tərkibində yerli mütəxəssislər - M.K. Cavadov və A.C. Qayıbovun iştirak etdiyi 116-cı İttifaq ekspedisiyasının işi isə daha səmərəli olmuşdur. Ekspedisiya Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən 30 baş qoyunu və 3 baş keçini tam helmintoloji yarmaya cəlb etmiş, onlardan toplanan helmintlərin növ tərkibinə qədər kolleksiyalarını toplamış, təsərrüfatlarda xəstəlik törədən başlıca helmintozları müəyyənləşdirmişdir.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və sonrakı illərdə Azərbaycanda yetişmiş yerli helmintoloqlar tərəfindən heyvanların kütləvi tələfatına səbəb olan başlıca helmintozlar və ayrı-ayrı növlərdən olan helmintlərin yayılmasının bio-ekoloji xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə onların sistematika və faunasının öyrənilməsi istiqamətində respublikanın əksər bölgələrində hərtərəfli, çox qiymətli tədqiqat işləri aparılmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, keçən əsrin 60-70-ci illərində iri və xırda buynuzlu kənd təsərrüfatı heyvanlarından 100-dən çox helmint növləri toplanmış, uzun müddət saxlanılması üçün trematod və sestod nümunələri spirt, nematodlar isə formalin qarışıqlı məhlullarda təsbit edilmiş, etiketləşdirilmiş və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq İnstitutunun helmintologiya laboratoriyasının müzeyində yerləşdirilmişdi. Lakin keçmiş SSRİ-də ortaya atılan yenidənqurma ideyası bu laboratoriyadan da yan keçməmişdir. Məhz həmin dövrdə uzun illərin zəhməti bahasına yaradılmış helmint kolleksiyaları bir qədər nəzarətsiz qalmış, nəticədə onun bir hissəsi itirilmişdir. Halbuki bunlardan bir çox nüsxələr nəinki təkcə Azərbaycanda, həmçinin keçmiş SSRİ ərazisində birinci dəfə tapılmaqla, yeni helmint növü kimi təsvir edilmişdi. Bəziləri isə dünya helmintologiya elmi tarixində yeni növ kimi təsvir edilməklə, Azərbaycanda helmintoloji tədqiqatların aparılan ilk vaxtlarından başlamış həmin dövrlərə qədər helmintlərin faunasının öyrənilməsi sahəsində formalaşmış xəritənin xeyli zənginləşməsinə səbəb olmuşdu. Təsədüfə deyil ki, keçən əsrin ortalarından sonra bu yöndə aparılan elmi araşdırmaların nəticəsi olaraq Azərbaycanın bütün bölgələrində heyvanlar arasında əksər helmint növləri aşkar edilmiş, onlardan xəstəlik törədənləri müəyyən edilmiş, müxtəlif iqlim zonalarında ən geniş yayılmış başlıca helmintozlara qarşı elmi əsaslı uzunmüddətli mübarizə tədbirləri planı hazırlanmış və təsərrüfatda tətbiq edilmək üçün dövlət baytarlıq xidmətinə təqdim edilmişdir.

Bu gün də Azərbaycanda başlıca helmintozlara qarşı aparılan mübarizə işlərinin əsasında həmin tədbirlər planı durur. Respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatlarında tez-tez baş verən və vaxtaşırı kütləvi tələfatlarla müşayiət olunan helmintozlara qarşı belə tədbirlər planları Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq İnstitutunun əməkdaşları A.C. Qayıbov, Y.H. Hacıyev, A.Q. Məmmədov, C.Q. İsmayılovun və başqalarının ölkənin müxtəlif bölgələrinin heyvandarlıq təsərrüfatlarında bilavasitə apardıqları ardıcıl, məqsədyönlü elmi əsaslara söykənən uzun müddətli tədqiqat işlərinin nəticəsində tərtib edildiyindən bu gün də heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinin texnologiyasının əvvəlkilərdən əsaslı surətdə fərqləndiyi bir vaxtda da aktuallığını saxlamaqdadır. Hazırda da müasir fermer təsərrüfatlarında helmintozlardan kütləvi tələfat hallarının qarşısı keçən əsrin 60-70-ci illərindən sonra tərtib edilmiş həmin tədbirlər planı əsasında aparılır.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda helmintoloji tədqiqatların tarixi keçən əsrin birinci yarısının ortalarından, həm də Moskvadan bölgəyə ezam olunmuş alimlər tərəfindən aparılan əsasən kəşfiyyat xarakterli işlərlə başlanmışdır da, əsrin ikinci yarısından sonra yerli mütəxəssislərin yetişməsi hesabına ölkədə daha məqsədyönlü, elmi əsaslara söykənən araşdırmalar üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq İnstitutunun helmintologiya laboratoriyasının tədqiqatçıları tərəfindən Respublikada bütün növlərdən olan kənd təsərrüfatı heyvanlarının əsas helmintozlarının (fassiolyoz, dikroselyoz, moniezioz, tizaniezioz, diktiokaulyo, trixosefalyoz və başqa mədə-bağırsaq nematodozları və s.) epizootoloji məsələləri hər tərəfli öyrənilməklə, xəstəlik törədicilərinin və onlardan biohelmintlərin aralıq sahiblərinin bəzi bio-ekoloji xüsusiyyətləri ətraflı araşdırılmışdır ki, bu da helmintologiya elmi sahəsində nəəliyyət kimi qəbul edilmişdir.

Keçən əsrin 60-80-ci illərində Respublikada heyvandarlığa ciddi zərər vuran, iri və xırda buynuzlu heyvanlar arasında tez-tez kütləvi tələfatlarla müşayiət olunan fassiolyoz törədicilərinin (*Fasciola hepatica* və əsasən *Fasciola gigantica*) bəzi bioloji xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi Azərbaycan helmintoloqlarının böyük nailiyyətlərindən hesablanmalıdır. Ona qədər istər keçmiş Sovet Respublikaları məkanında və istərsə də xaricdə buraxılan sırf elmi ədəbiyyatlarda, bütün dərsləklərdə *fasciola* sürfələrinin su və yemlə udulduqdan sonra qapı venası (*vena porte*) vasitəsilə qara ciyəre gətirilməsi bir mənalı olaraq qeyd edilirdisə, məhz ilk dəfə Azərbaycanda eksperimentlər əsasında sübut edildi ki, həmin sürfələr mədə önlüklərindən və mədədən uzun yol keçərək bağırsaqlara daxil olur, bağırsaqların divarlarını deşərək qarın boşluğuna tökülür, sonra qara ciyərin seroz pərdəsinə dərəşir. Sürfələr həmin pərdəni deşərək qaraciyərin parenximasına keçir, oradan isə öd yollarına tərəf hərəkət edir. İntensiv yoluxma zamanı sürfələr öd yollarına çatmır, çünki ona qədər heyvan qara ciyərdən çoxlu qan itirmədən ölür. Xəstəliyin bu halı iti formalı fassiolyoz adlanır.

İti fassiolyoz respublikada heyvandarlığın, xüsusən qoyunçuluğun bəlasına çevrildiyi vaxtlarda, heyvanlar arasında gedən kütləvi tələfatların qarşısı məhz AZETBİ-nin helmintologiya laboratoriyasının alimlərinin fassiolyaların biologiyasının öyrənilməsi istiqamətində apardıqları tədqiqatların nəticələri əsasında tərtib etdikləri tədbir planlarına əsaslandığı üçün yerlərdə kütləvi tələfat hallarının qarşısı müvəffəqiyyətlə alınır.

Tədqiqatlarla sübut olundu ki yağışdan sonra

əmələ gələn gölməçələrin fassiolyozun epizootologiyasında rolu çox azdır. Hər halda Azərbaycan şəraitində bu belədir. Çünki fassiolyaların aralıq sahibləri olan şirin su ilbizləri pH-6.0-8.0 olan sulara yaşayır, *fasciola* sürfələri isə onların orqanizmində müəyyən inkişaf mərhələləri keçərək, invazion hala çatır. Yağışdan sonra əmələ gələn gölməçələrdə isə pH tezliklə dəyişdiyindən ya ilbizlər orada yaşaya bilmir və yaxud *fasciola* sürfəsi onların orqanizmində inkişaf siklini başa vurur.

Halbuki o vaxta qədər ölkə daxilində və xarici ölkələrdə dərc edilən dərsləklərdə və başqa yazılarda bu amilin fassiolyozun epizootologiyasında başlıca rolu xüsusilə qeyd edilirdi.

Aparılan tədqiqat işlərlə sübut olundu ki, camışlar finnoza yoluxmurlar və deməli, onların insanların qorxulu teniarinxoz xəstəliyinin epidemiologiyasında rolu yoxdur. Bu nəticəyə respublikanın ət kombinatlarında və heyvan kəsmə məntəqələrində minlərlə camış və mal cəmdəklərinin müayinəsindən və eksperimental olaraq camış və qaramalların eyni dozada *Teniarinchus saginatus* helmintinin onkosferləri (hər bir başa 200.000 ədəd) ilə yoluxdurulmasından sonra gəldi. Belə ki, eksperimentlər zamanı eyni doza onkosfer almış qara mal intensiv yoluxduğu halda, camışlarda bir ədəd də olsun yoluxma halı qeydə alınmadı. Həmçinin heyvanların kəsim yerlərindəki bir başda da olsun camış cəmdəyində finna (sistiçerk) tapılmadığı halda, qara malın 3-5% -də yoluxma halı qeydə alındı.

Azərbaycanda helmintoloji tədqiqatların tarixinə qısa ekskurs etdiyimiz bu məqalədə biz ancaq Azərbaycan elmi-tədqiqat baytarlıq institutunda aparılan helmintoloji işlər haqda bəzi məlumatlar verdik. Bu həm də ona görədir ki, doğrudan da AZETBİ ölkəmizdə bu yöndən olan başqa tədqiqat institutlarından daha əvvəl 1901-ci ildə təşkil edilmiş Zurnabad Taunəleyhinə elmi stansiya bazasında yaradılıb və bu istiqamətdə tədqiqat işləri, ilk dəfə həm kənardan gəlmə və həm də sonralar yetişmiş yerli mütəxəssislər tərəfindən məhz bu institutun divarları arasında aparılmışdır.

Bununla belə biz Azərbaycanda uzun illər boyunca bioloji və tibbi helmintologiya sahəsində sanballı tədqiqat işlərinin aparıldığını da xüsusi ilə qeyd etməliyik. Ələlxüsus AZMEA-nın Zoologiya institutunda aparılan işlərin nəinki keçmiş SSRİ məkanında, hətta dünyanın bir sıra qabaqcıl dövlətlərində aparılan tədqiqat işlərlə bir sırada dayanması iftixarla qeyd olunmalıdır. Hesab edirik ki, həmin institutda helmintoloji tədqiqatların öyrənilməsinin tarixi və əldə edilmiş nailiyyətlərinin təhlili ayrıca elmi araşdırmanın mövzudur.